

<https://doi.org/10.7251/EMC2001250M>

Datum prijema rada: 1. avgust 2019.

Submission Date: August 1, 2019

Datum prihvatanja rada: 30. maj 2020.

Acceptance Date: May 30, 2020

UDK: 631:334.758]:339.137.2(497.11)

Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije
Economy and Market Communication Review

Godina/Vol. X • Br./No. I

str./pp. 250-270

PREGLEDNI NAUČNI RAD / OVERVIEW SCIENTIFIC PAPER

KLASTERI U FUNKCIJI JAČANJA KONKURENTNOSTI POLJOPRIVREDNOG SEKTORA – OSVRT NA REGION JUŽNE I ISTOČNE SRBIJE

Jovan Mitrović | vanredni profesor, Ekonomski fakultet u Kosovskoj Mitrovici, jovan.mitrovic@pr.ac.rs

Vladimir Mitrović | student doktorskih studija FON-a u Beogradu, vladam338@gmail.com

Apstrakt: Sadašnji obim i struktura poljoprivredne proizvodnje, njena visoka ekstenzivnost, oscilatornost, niska produktivnost, uz neefikasnu organizaciju proizvodno-prometnih tokova su faktori koji ograničavaju dostizanje konkurentnosti domaćih proizvođača i izvoznika na međunarodnom tržištu proizvodno-prehrambenih proizvoda. Cilj ovog rada je da se razmotre razlozi odsustva konkurentnosti poljoprivrednog sektora i ruralnih oblasti/ruralne ekonomije i ukaže na moguću ulogu i značaj klastera u izgrađivanju konkurentnosti tržišnih subjekata. Akcenat istraživanja ovog rada je analiza poljoprivrednih klastera koji pripadaju regionu Južne i Istočne Srbije sa ciljem utvrđivanja stepena razvijenosti ovih klastera, imajući u vidu specifične faktore, koji određuju sadašnje i buduće uslove poslovanja u sektoru proizvodnje poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. U cilju bržeg i aktivnijeg uključivanja domaćih poljoprivrednih proizvođača u svetske tokove marketinga i savremenih agrarnih tehnologija, akcenat istraživanja ovog rada bio je usmeren na izbor optimalnih konkurentskih postupaka na tržištu kroz klastera. Međutim, iako klasteri imaju nesporan značaj za jačanje konkurentnosti, inovativnosti i izvoza poljoprivrednog sektora, kada je reč o poljoprivredi u Srbiji i posebno u regionu Južne i Istočne Srbije veliki problem za razvoj klastera predstavlja ruralni ambijent, koji karakteriše nedostatak povoljnih pretpostavki za uspešan razvoj sektora MSPP i klastera. U tom kontekstu autori sugerišu pretpostavke koje se moraju ispuniti kako bi klasteri bili uspešni u budućnosti i kako bi se stvorio povoljan ambijent za osnivanje novih klastera.

Gljučne reči: poljoprivreda, ruralne oblasti, klasteri, konkurentnost.

JEL klasifikacija: E20 Q10 C38

UVOD

Jačanje konkurentnosti domaćih poljoprivrednih proizvođača je krucijalno pitanje domaće poljoprivrede i održive ruralne ekonomije. Zato je važno pri izlasku na domaće i inostrano tržište, da se poljoprivredna gazdinstva i MSPP u sektoru agrobiznisa udruže i da kroz zajedničke investicije, uz podršku vladinih i naučno-istraživačkih institucija, izvrše tehnološko i tržišno restrukturiranje i uvođenje standarda, kako bi povećali produktivnost i ojačali konkurentsku poziciju. Ključna hipoteza postavljena u ovom radu je: Ako su klasteri na osnovu analize domaće i strane literature o klasterima, sagledanih primera funkcionisanja klastera u svetu i dokazanih načina unapređenja konkurentnosti privrednih subjekata, regiona u kome oni deluju, kao i nacionalnih ekonomija, široko prihvaćeni koncept, onda klustersko povezivanje treba razvijati i u domaćem poljoprivrednom sektoru i ruralnim oblastima.

U radu su korišćeni: opšti analitičko-sintetički metod, normativni metod, komparativni metod, deskriptivni metod. Nakon obrade i analize dostupnih podataka, sagledanih primera funkcionisanja poljoprivrednih klastera u Evropskoj Uniji, kao i na osnovu analize postojećih poljoprivrednih klastera registrovanih u regionu Južne i Istočne Srbije, izvršeno je povezivanje činjenica koje govore u korist njihovog razvoja kao važnog instrumenta ruralnog razvoja i putu prelaska sa faktorskih ili komparativnih prednosti na tzv. „nove“ izvore održive konkurentne prednosti poljoprivrednog sektora.

KRATKA OCENA STANJA POLJOPRIVREDNOG SEKTORA I RURALNIH OBLASTI SRBIJE-INDIKATORI KONKURENTNOSTI

Dosadašnji privredni razvoj ukazuje da poljoprivreda ima značajno mesto u strukturi privrede Republike Srbije (bruto domaćem proizvodu, dodatoj vredosti, zaposlenosti, spoljno-trgovinskoj razmeni). Pri tome svaka faza razvoja poljoprivrede imala je specifičnu ali značajnu ulogu.

Od početka XXI veka doprinos poljoprivrede BDP-u je u opadanju, prvenstveno kao posledica bržeg rasta aktivnosti u neproizvodnim sektorima pre svega u trgovini. Međutim, udeo poljoprivrede u strukturi BDV privrede Republike Srbije je i dalje visok. Učešće BDV ostvarene u poljoprivredi u ukupnom BDP u 2014 godini iznosilo je 6,8 % što predstavlja nastavak trenda rasta ovog indikatora (Vladimir Micić, 2017: 31-43). Prema podacima Svetske banke, poljoprivreda u Srbiji u 2017. godini učestvovala je u bruto domaćem proizvodu sa 6%, što je

znatno više u odnosu na razvijene zemlje kao što je na primer Danska, Austrija, Irska, Japan čije je učešće 1% (wdi.worldbank.org-table-4.2). Ako se pak posmatra celokupan doprinos poljoprivrede ostalima sektorima privrede, prehrambenoj industriji i proizvođačima i prerađivačima inputa i sirovina ovo učešće nadmašuje 40% ukupnog BDP-a (Stanković Vojislav, 2016).

Učešće delatnosti “poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo” Republike Srbije u ukupnoj zaposlenosti je takođe visoko, među najvišim je u Evropi i ono je u 2017. godini za muškarce iznosilo 20,9%, a za žene 16,6% (wdi.worldbank.org/table/2.3). Učešće aktivnog poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu (prema popisu iz 2011 godine) iznosi čak 14,8 % ukupnog stanovništva (RZS, 2018: 46). Znači, i pored izuzetno dinamičnog procesa deagrarizacije i demografskog praznjenja sela u Srbiji, domaćinstva još uvek imaju relativno važnu vezu sa poljoprivredom i/ili selom.

Značaj poljoprivrede u spoljno-trgovinskoj razmeni Srbije proizilazi iz njenog udela u ukupnom izvozu i uvozu, što se naročito odnosi na izvoz, koji se kreće od jedne petine do jedne četvrtine ukupnog izvoza. U zadnjim godinama izvoz značajno premašuje uvoz. Republika Srbija ostvaruje tržišne viškove brojnih poljoprivrednih proizvoda koji se usmeravaju ka izvozu (voće, žitarice, šećer, soja). Tako je u bilansu razmene poljoprivrede i prehrambene industrije Srbije s inostranstvom u 2018 godini ostvarena vrednost izvoza od 3.364,2 miliona USD (www.agroservis.rs/pogled-u-računar-izvoz-uvoz-agrara-u-2019-godini).

Osim predhodnog, Republika Srbija ima povoljne faktorske uslove za razvoj poljoprivredne proizvodnje i primenu multifunkcionalnog pristupa ruralnom razvoju, čemu mogu da doprinesu: kvalitet i raspoloživost zemljišta, visoka raznolikost i dobra lociranost ruralnih oblasti, značajno bogatstvo u vodnim i radnim resursima, duga tradicija u poljoprivrednoj proizvodnji, ugledne ustanove za istraživanje i obrazovanje kadrova u poljoprivredi. Takođe, ruralne oblasti čine veliki procenat teritorije Republike Srbije i njih karakteriše još uvek visoka raznolikost, očuvana sredina i povoljni prirodni uslovi za organizovanje organske poljoprivredne proizvodnje (biljne i stočarske). Konačno, Republika Srbija ima i povoljan izvozni režim i liberalizovanu trgovinu sa drugim zemljama sa kojima su potpisani bilateralni sporazumi o slobodnoj trgovini (EU, CEFTA, EFTA OSP).

Međutim i pored povoljnih faktorskih uslova i trgovinskih prednosti, konkurentnost srpske poljoprivrede na domaćem i međunarodnom tržištu je niska. Indikatori koji posebno odslikavaju nekonkurentnost poljoprivrednog sektora

Republike Srbije jesu: 1. Siromašna i ekstenzivna poljoprivreda sa nedovoljno obrazovnom radnom snagom i niskim nivom produktivnosti. 2. Niska ekonomska moć poljoprivrednih gazdinstva u ruralnim oblastima. 3. Nepotpuno korišćenje postojećih kapaciteta. 4. Niska jedinična i ukupna vrednost izvoza poljoprivrednih proizvoda po korišćenom hektaru poljoprivrednog zemljišta 5. Mala domaća ponuda i siromašan asortiman poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. 6. Nisko učešće stočarstva u ukupnoj vrednosti poljoprivredne proizvodnje.

UZROCI NISKE KONKURENTNOSTI POLJOPRIVREDNOG SEKTORA I RURALNIH OBLASTI U REPUBLICI SRBIJI

Iako ruralne oblasti čine veliki procenat teritorije Srbije, očuvana prirodna sredina i povoljni prirodni uslovi za organizovanje biljne i stočarske proizvodnje, činjenica je ipak da poljoprivredu karakteriše niska konkurentnost na međunarodnom poljoprivrednom tržištu i nizak dohodak poljoprivrednog stanovništva i ruralno siromaštvo. Uzroci niske konkurentnosti poljoprivrednog sektora i ruralnih oblasti u Republici Srbiji su brojni. U nastavku navešćemo one sa posebno izraženim uticajem. Najpre da kažemo da je poljoprivredna proizvodnja skupa i neefikasna, koja je posledica niske produktivnosti, neefikasne zemljišne politike, zastarele tehničko-tehnološke opremljenosti i niskog nivoa poslovne povezanosti. Dalje, mala je veličina poljoprivrednog zemljišta po gazdinstvu (gazdinstva sa manjim posedom do 5ha čine 77,4% od ukupno svih poljoprivrednih gazdinstava, odnosno najbrojnija su gazdinstva koja koriste 2ha), (RZS, 2015: 118), što dovodi do nemogućnosti korišćenja efekata ekonomije obima, kao i do niske tržišnosti i specijalizacije u okviru porodičnih poljoprivrednih gazdinstava. Uz to, nema ni objedinjene ponude, a i nedovoljno je poznavanje izvoznih tržišta. Shodno tome, smanjene su i mogućnosti poljoprivrednih proizvođača da odgovore zahtevima inostrane tražnje (količina, kontinuitet, kvalitet). Poljoprivredni proizvođači uglavnom proizvode berzanske proizvode čije se cene određuju na berzi, koje i kad dostignu visoki nivo one ne dolaze do poljoprivrednih proizvođača. Razlog nekonkurentnosti poljoprivrednog sektora i ruralnih oblasti posledica je i nedovoljnosti sredstava u agrarnom budžetu Republike Srbije. Tako je budžet za 2019. godinu za 11,41 milijardu dinara manji od planiranog i zakonom propisanog minimuma od pet odsto ukupnih poreskih prihoda (Agromedija, 2018). Nije ni adekvatno koncipirana strateška agrarna politika, a nisu prisutne ni sistemske mere i adekvatni pristupi agrarne politike. Posebno velika prepreka je što su otežane mogućnosti povlačenja sredstava iz fondova EU, a to se direktno loše reperkutuje na obim investicija i razvoj sektora primarne poljoprivredne proizvodnje, prerade i prehrambene industrije. Prepreka je i cena bankarskih kredita

koja je visoka, otežan je i pristup prema dugoročnim kreditnim izvorima, a nije razvijeno ni tržište preduzetničkog kapitala. Ograničenje poljoprivrednog sektora i ruralnih oblasti leži i u nepovoljnom poslovnom okruženju za veća ulaganja i razvoj MSPP kao i porodičnih poljoprivrednih gazdinstava (veliko poresko opterećenje, neefikasni i brojni propisi, nerazvijeno finasijsko tržište, nelikvidnost, komplikovana procedura dobijanja potrebnih dokumenata i dozvola, srifikata i dr). Među važnim problemima je i nizak socijalni kapital kao posledica nerazvijenosti javnih institucija, nerazvijenog znanja o potrebi i koristima zajedničkog poslovanja i timskog rada, nerazvijenosti zakonske regulative, kao i samog mentaliteta ruralnog stanovništva. Bez obzira što formalno, sindikalno i zadružno organizovanje odavno postoji, ipak ove institucije nisu bliske poljoprivrednim proizvođačima, često su manipulisane i nedovoljno sposobne da izađu u susret njihovim potrebama (Natalija Bogdanov 2007: 124). Niska konkurentnost poljoprivrednog sektora i ruralnih oblasti je uzrokovana i ne postojanjem dovoljnog stepena integrisanosti primarnih proizvođača u lancu vrednosti poljoprivrednih proizvoda, primarni proizvođači nemaju moć uticaja na otkupne cene, pa se vrednost proizvodu i dodatni profit stvara na višim nivoima lanca vrednosti, a ne na primarnom nivou. Razlog niske konkurentnosti poljoprivrednog sektora i ruralnih oblasti posledica je i nedovoljno razvijene konkurencije na tržištu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda (nefikasna antimonopolska politika, prisustvo sive ekonomije, odsustvo interventnog otkupa, nerazvijeno terminsko tržište i tržište robnih zapisa, institucionalna neuređenost). Uzrok niske konkurentnosti posledica je i narušenog i isprekidanog agro-industrijskog reproduktivnog lanca. Ruralne oblasti se susreću i sa problemom nerazvijenosti fizičke infrastrukture i logistike što povećava transakcione troškove, cenu koštanja proizvoda i što vodi niskoj rentabilnosti. Na ovo se nadovezuje i ograničenje koje se manifestuje u nerazvijenosti javnih institucija, neefikasnost zakonske i sudske vlasti, nerazvijenost administrativne infrastrukture i neefikasnost inspekcijских organa. Poseban problem je nedovoljno znanje i veština poljoprivrednih proizvođača, što ima za posledicu nizak nivo motivisanosti poljoprivrednih proizvođača za proizvodni rizik, nisko ulaganje u proizvodnju, kao i neadekvatni agrotehnički postupci. Uz to, veoma je mali broj ruralnih poljoprivrednih proizvođača koji koriste pomoć savetodavnih poljoprivrednih službi, a dobar deo njih nema ni informacije da takva vrsta pomoći postoji, odnosno kako da se do njih dođe. Razlog za odsustvo konkurentnosti poljoprivrednog sektora i ruralnih oblasti, predstavlja i monofunkcionalna i nisko produktivna poljoprivreda uz mali udeo dodatne vrednosti (znanja primenjenog kroz tehnologiju i marketing). Među krucijalnim problemima ruralnih područja je migracija, i ugrožavanje demografske strukture. Činjenica je da ruralno stanovništvo predstavlja najsiromašniju socio-ekonomsku kategoriju u Republici Srbiji, pa su siromašni slojevi ruralne zajednice primorani

da traže zaposlenje van gazdinstava kao način svog opstanka. Svakako, razlog niske konkurentnosti poljoprivrednog sektora i ruralnih oblasti leži i u neuspešno sprovedenoj privatizaciji u oblasti poljoprivrede koja je bila opterećena nizom problema. Konačno, problem je i u samoj ekonomskoj politici koja je često promenljiva, nestabilna, neretko i pogrešna, što negativno utiče na usmeravanje poljoprivrednih proizvođača ruralnih oblasti.

Sve predhodno potvrđuje da je po pitanju konkurentne strategije Srbiji neophodan zaokret. U tom smislu, nova konkurentnost može biti ostvarena i dugoročno održiva jedino kao proizvod visoke produktivnosti i inovativne marketing strategije. Jedan od najboljih puteva da se dostigne suština nove konkurentnosti u poljoprivrednom sektoru i celokupnoj privredi Srbije jesu klasteri, o čemu će biti reči u nastavku.

POJMOVNO ODREĐENJE KLASTERA I KORISTI KLASTERSKOG UMREŽAVANJA U POLJOPRIVREDNOM SEKTORU I RURALNIM OBLASTIMA

Klasteri predstavljaju važan elemenat u procesu unapređenja konkurentnosti, produktivnosti i razvoja preduzeća. Harvardski profesor Majkl Porter (Michael E. Porter), prvi uvodi pojam klastera (clusters) u ekonomsku literaturu 1990. godine, i na čije se tumačenje oslanjaju uglavnom svi autori i institucije. U svom delu "Komparativne prednosti nacija", Porter o klasterima piše sledeće: "Privredni klasteri u svakoj zemlji se sastoje od preduzeća koja su povezana vertikalnim (otkupljivač/dobavljač) ili horizontalnim (zajednički kupci, tehnologija, itd.) vezama gde se glavni činioци nalaze u okviru jedne nacije/države. Geografska koncentracija konkurenata, kupaca i dobavljača u regionu će u okviru klastera promovisati inovativnost i konkurentnost" (Andreozzi B. Giovanni, 2005: 2). Porter definiše klastere kao "geografsku koncentraciju međusobno povezanih preduzeća, specijalizovanih dobavljača, provajdera-pružaoca usluga, preduzeća u srodnim (povezanim) industrijama i pridruženih institucija (univerziteti, agencije, privredne komore) u određenom području delatnosti, koje se takmiče (međusobno konkurišu), ali i saraduju" (Porter, 2008: 213-214). Sa aspekta tematike ovog rada važno je istaći da su klasteri jedan od oblika interorganizacionog povezivanja koji je u prvi plan u odnosu na ostale interorganizacione forme afirmisala njihova sposobnost da integrišu lokalne resurse-materijalne i nematerijalne i iskoriste ih na takav način da budu konkurentni ne samo u lokalnim, nacionalnim ili regionalnim okvirima-već na globalnoj poslovnoj sceni takođe. Klasteri omogućavaju da preduzeća virtuelno povećavaju svoje kapacitete udruživanjem sa drugima, a da pritom ne dolazi do ugrožavanja

njihove samostalnosti i remećenja organizacionih granica, ali ni do rizika koji sa sobom nosi poslovanje kroz jednokartne poslovne odnose. Upravo oslanjajući se na definiciju Portera i činjenice da organizaciona šema, uključene članice i model funkcionisanja klastera u oblasti proizvodnje poljoprivredno prehrambenih proizvoda nema svojih značajnih specifičnosti u odnosu na klaster u drugim sektorima delatnosti, to poljoprivredne klastera možemo, shvatiti kao geografsku koncentraciju međusobno povezanih srodnih poljoprivrednih preduzeća ili poljoprivrednih proizvođača, specijalizovanih organizacija u obavljanju određene linije poslovnih aktivnosti, naučno obrazovnih institucija i pridruženih vladinih službi i agencija značajnih za sektor poljoprivrede i ruralni razvoj.

Uticaj klastera na konkurentnost uključenih članica u kome klaster posluje, posebno se ističe kod podsticanja rasta produktivnosti, operativne efikasnosti uključenih preduzeća i individualnih poljoprivrednih proizvođača i snižavanju troškova proizvodnje. Klustersko umrežavanje doprinosi efikasnijem pristupu svim inputima, posebno specijalizovanoj radnoj snazi, snabdevačima, tehničko-tehnološkim i tržišnim znanjima, informacijama i idejama. Posebno je značajan doprinos klastera jačanju inovativnog potencijala uključenih članica. Naime, „u biznisu bogatom znanjem, raste značaj koncentracije istraživača, konsultanata i laboratorija na jednoj lokaciji, a time se i povećavaju mogućnosti da se kreira takva inovacija, odnosno vrednost i kvalitet ponude, koju udaljeni konkurenti ne mogu lako da kopiraju ili prevaziđu“ (Vesna T. Paraušić i Janko M. Civijanović, 2006: 84). Preko klastera olakšava se put uključenim članicama da nađu finansijske resurse, koji su posebno značajni za sektor MSPP. Ono što je posebno važno je što strani investitori svoje potrebe mogu najbolje da zadovolje preko jakih klastera i razvijene mreže globalno konkurentnih dobavljača. Putem klastera stvaraju se okviri za saradnju, izgrađuje se kooperacija i poverenje (ublažavaju se međugranski konkurentski strahovi). Postojeći klasteri stimulatивно deluju na osnivanje novih preduzeća, i individualnih poljoprivrednih gazdinstava, koja dalje podstiču inovacione aktivnosti i rast zaposlenosti. Koristi od klusterskih veza ogledaju se i kroz zajednička ulaganja u razvoj novih proizvoda, standardizaciji proizvodnje i sl. Ne treba zanemariti i korist koju klasteri nude uključenim članicama da dobiju mogućnost većeg uticaja na unapređenje zakonodavnog i institucionalnog okvira za poslovanje i otklanjanje administrativnih i drugih barijera, što vodi unapređenju konkurentnosti nacionalne ekonomije.

Klasteri su jedan od načina unapređenja konkurentnosti poljoprivrednog sektora i ruralnih oblasti i njihovoj transformaciji u održive i konkurentne oblasti. Klasteri su posebno važni za rast produktivnosti poljoprivrednih proizvođača i ruralnih

oblasti, što doprinosi konkurentnosti poljoprivrednog sektora i atraktivnosti prepoznatljivosti ruralne oblasti u određenoj proizvodnji. Klustersko umrežavanje doprinosi snižavanju troškova po osnovu objedinjenih aktivnosti i blizine dobavljača, distributera i državnih institucija i službi, kao i javnih i privatnih agencija. Posebno je značajna uloga klastera u jačanju inovativnih performansi uključenih preduzeća i regiona, a što se ostvaruje kroz efikasniju razmenu znanja i iskustava među poljoprivrednim proizvođačima i efikasnijem transferu znanja i informacija od instituta i drugih naučnih centara do poljoprivrednih proizvođača.

Kada je reč o specifičnom doprinosu klastera na unapređenju konkurentnosti ruralnih oblasti i njihovom ujednačenom razvoju, naročito je važna uloga u otvaranju novih radnih mesta i razvoj preduzetništva, kako u oblasti primarne poljoprivrede, tako i drugim sektorima ruralne ekonomije. Ne treba zanemariti i što klasteri privlače finansijska sredstva i nove članice u ruralno područje. Postojeći klasteri važni su za zajedničku implementaciju razvojnih projekata, koji su u interesu učesnika, lokalne zajednice i regiona. Klasteri poseban doprinos imaju i markentiškoj promociji regiona kome pripadaju. Na kraju važna je uloga klastera i za upoznavanje javnog mnjenja i zainteresovanih partnera za probleme kojima se proizvođači ruralnih oblasti suočavaju.

Na osnovu predhodno iznetog može se zaključiti da u uslovima globalizacije privrede, liberalizacije tržišta i brzih tehnoloških i informacionih promena poljoprivredni klasteri mogu imati ulogu važnog elementa održivog ruralnog razvoja i put prelaska sa faktorskih ili komparativnih prednosti na nove izvore održive konkurentnske prednosti poljoprivrednog sektora i ruralnih oblasti.

POLITIKA KLASTERA I ODRABRANA EVROPSKA ISKUSTVA U KREIRANJU KLASTERA U SEKTORU POLJOPRIVREDE

Jedan od načina da se uspešni klasteri pojave u privredi jedne zemlje ili regionu je da postoji adekvatna politika razvoja klastera. Pri tome, može postojati jedna sveobuhvatna politika za klastera kojom se daju određeni okviri kako treba pospešiti i pratiti razvoj klastera. Osim opštih okvira, klasteri mogu utvrditi okvir i za druge politike. U prvom redu to je obično slučaj u tri ključne oblasti: politika inovacija i tehnološkog razvoja, politika regionalnog ekonomskog razvoja i politika MSPP. Međutim, to se može dogoditi u mnogim drugim oblastima politike.

Značaj politike klastera na nacionalnom nivou varira među zemljama EU, ali se smatra da ima visok i srednji prioritet u velikoj većini zemalja. Donosioci eko-

nomskih politika posebno su se založili za politiku razvoja klastera, zbog pomaka fokusa sa makro na mikro ekonomska pitanja. Uglavnom u svim zemljama EU monetarna i fiskalna politika su dobro razvijene, međutim, pokazalo se da su uspješne makroekonomske politike samo preduslov, ali ne i dovoljna garancija za dinamičan razvoj. Samo učinjeni naponi u mikroekonomskoj sferi usmereni na nova partnerstva s privatnim sektorom, naučno-istraživačkim i drugim institucijama omogućuju da se i makroekonomski naponi i uspesi sprovedu u delo.

Države iz EU počele su još početkom devedesetih godina da razvijaju i implementiraju politike razvoja klastera. Modeli formiranja, rasta i razvoja se po opštim principima postojanja klastera, slažu, ali, svaka zemlja ima svoje načine za realizovanje tih principa. U Holandiji, na primer ministarstvo privrede organizuje klastere (top-down princip) dok su regionalne inicijative uglavnom zasnovane na projektima lokalnog značaja. U Španiji formiranje klastera je na regionalnoj osnovi (bottom-up princip). Finska je razvijala centre za razvoj stručnih programa sa ciljem iskorišćenja i povezivanja resursa na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou. Danas se politike razvoja klastera sve više orjentišu na razvoj već postojećih klastera, na njihovo unapređenje povezivanjem sa lokalnim razvojnim i istraživačkim institucijama, univerzitetima i lokalnom zajednicom. Programi formiranja klastera usmereni su na podsticaje inovacijama i širenju znanja, kao i na razvoj tehnologija. U mnogim postsocijalističkim evropskim zemljama (Slovačka, Slovenija, Češka, Poljska, Mađarska, Estonija, Rumunija, Litvanija, Bugarska, Latvija) implementirani su projekti kojima se promovišu najbolja iskustva sakupljena opserviranjem koje je podloga za analize. Slovenija je na primer razvijala prilično jedinstven koncept razvoja klastera, koji podstiče formiranje klastera od onoga što su nekada bile nacionalne industrije, uz zadovoljavanje određenih uslova. Pri tome, ministarstvo ekonomije je umesto uniformnih programa, usvojilo širok paket mera podrške formiranju koperacija i mreža.

Formiranje klastera u EU doprinelo je rastu industrijske proizvodnje, razvoju novih industrija, razvoja sektora MSP, povećanom izvozu, razvoju tradicionalno nerazijenih regiona, razvoja poslovne saradnje kao i razvoju poslovne integracije uopšte. Sve ovo zajedno doprinelo je, a i dalje doprinosi, povećanju evropske konkurentnosti na globalnom tržištu i stvaranju održive konkurentne prednosti.

Imajući u vidu podatke o klasterima u poljoprivrednom sektoru koje obezbeđuje Evropska klaster opservatorija-European Cluster Observatory(ECO), kao i podatke o inovativnosti dostupne na sajtu Eurostat-a, WEF-a, uočava se sledeće:

Poljoprivredni klasteri su razvijeniji u razvijenim tržišnim ekonomijama, u odnosu na zemlje u razvoju i tranzicione zemlje, u kojima su ovi, kao uostalom i svi drugi klasteri, tek u početnim fazama razvoja. Što se tiče poljoprivrednih klastera u razvijenim zemljama, za razumevanje koncepta njihovog funkcionisanja, korisni su primeri Holandskog klastera cveća (The Dutch Flower Cluster) i Austrijskog agrarnog klastera -Austrian Agricultural Cluster(ACC).

Razvoj Holandskog klastera cveća pokazuje kako zemlja sa malo sunca i manjom pogodnom zemljišta može biti uspešna u uzgajanju cveća i kako može uspešno konkurisati zemljama sa povoljnom klimom i jeftinom radom snagom. Danas se oko 60% svetskog izvoza cveća ostvaruje u Holandiji sa prihodom od 25 milijardi USA u 2014.godini. Inače tri regiona u Holandiji učestvovala su u osnivanju Klastera cveća. Klaster obuhvata kompanije koje su specijalizovane u svim aspektima proizvodnje cveća kod uzgoja, rasta, sečenja, čuvanja, pakovanja i transporta avionima. Klaster nudi širok i raznovrstan asortiman proizvoda tokom cele godine. Klaster se u velikoj meri oslanja na naučne projekte i ekspert-ske institucije pri Univerzitetu „Vagening“. U proizvodnji cveća se primenjuje visoka tehnologija proizvodnje i specifični faktori proizvodnje (zatvorene staklene bašte, kamena vuna, izolatori su vlaknasti materijali i sl.). Ova rešenja su značajna ne samo za očuvanje životne sredine, nego su bitno smanjila troškove proizvodnje i poboljšala kvalitet proizvoda (https://www.academia.edu/27719532/The_Dutch_flower_cluster_Final i Porter, 2008: 352-353.)

Drugi primer je (AAC) koga čine najznačajniji austrijski proizvođači koji se bave tehnologijama iz oblasti agrara i prehrane, uključujući i one iz oblasti obnovljive energije, kao kooperacionih partnera orjentisanih na izvoz. AAC je osnovan u okviru programa za promociju izvoza Austrije i bio je koofinansiran od strane Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. Takođe, i Privredna komora Austrije bila je angažovana kao podrška klasteru u početnom periodu rada. AAC je prvenstveno nastao kroz nameru Austrijske vlade da organizuje izvoz klastera u različitim sektorima privrede na inostranim tržištima. Za period od osnivanja do danas članice su se uspešno predstavile na tržištima bilo preko sopstvenih ili preko poslovnih partnera u oblasti distribucije. Članovi Klastera su pored poljoprivrednih proizvođača i prerađivača poljoprivrednih proizvoda i proizvođači poljoprivredne tehnike i mehanizacije, kao i pridruženi članovi kao što su: banka, fakulteti, ministarstva poljoprivrede i trgovine, koji imaju za cilj da zajednički i konkurentno nastupaju na stranim tržištima i da kompletiraju i proširuju asortiman svoje ponude. Kao podrška izvoznim aktivnostima svojih članica Klaster osim internacionalnog marketinga i lobiranja, obavlja usluge iz-

gradnje, reorganizacije i opremanja kompletnih firmi, usluge znanja, pomoći oko finansija i konsalting usluga (<http://www.aac.or.at/index.php/en>) .

POLJOPRIVREDNI KLASTERI I STEPEN NJIHOVE RAZVIJENOSTI U REGIONU JUŽNE I ISTOČNE SRBIJE-EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE

U ovom delu rada daju se rezultati tržišnog istraživanja poljoprivrednih klastera u regionu Južne i Istočne Srbije. Tržišna analiza klastera izvršena je metodom intervju sa menadžerima klastera, članicama klastera i/ili predstavnicima institucija, koje su uključene u implementaciju klaster inicijativa. Ispitivanje je izvršeno u periodu od 11.03.2019-28.03.2019. godine, a intervju je obavljen telefonskim putem.

Prva faza istraživanja bila je priprema anketnog upitnika, koji sadrži pitanja relevantna za ocenu klastera: 1. Pitanja vezana za identifikaciju klastera. 2. Pitanja vezana za dinamičku strukturu klastera, odnosno mrežnu povezanost učesnika klastera. 3. Pitanja vezana za konkurentnost klastera, tržišnu prepoznatljivost i izvozno-inovativne performanse. 4. Pitanja vezana za strateške ciljeve, funkcionisanje, finansiranje i probleme u radu klastera.

Drugi korak istraživanja bio je identifikovanje poljoprivrednih klastera registrovanih u Agenciji za privredne registre Srbije (APR). U bazi APR postoji mogućnost pretraživanja klastera u bazi pravnih lica i preduzetnika kroz reč „klaster“, i ovo pretraživanje izvršeno je 20.03.2019.godine.

Pretraživanje poljoprivrednih klastera za Južnu i Istočnu Srbiju vršeno je u dva kruga. U prvom krugu, vršeno je pretraživanje pravnih lica i preduzetnika kroz ključne reči „klaster“ i „cluster“. U drugom krugu pretraživanja pravnih lica i preduzetnika koji u svom nazivu imaju reč „klaster“/“cluster“ vršeno je kroz ključne reči, kao što su: „poljoprivreda“, „agro“, „agroindustrija“, „ruralni-ruralno“, „hrana“ i druge termine povezane sa poljoprivredom i ruralnim razvojem.

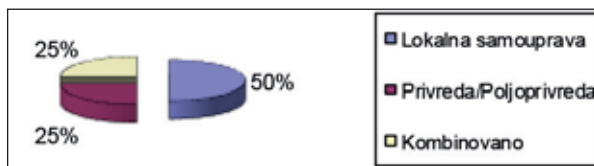
Na ovakav način utvrđeno je postojanje 2 klastera koji posluju u poljoprivredi u regionu Južne i Istočne Srbije. Međutim, dodatno je identifikovano još dva klastera u Web bazi „Cluster hause“ Niš, koji posluju u oblasti poljoprivrede, a kojih nije bilo u bazi APR, jer u svom nazivu ne sadrže reč klaster. Uključivanjem ovih klastera, autori su identifikovali ukupno 4 klastera u oblasti poljoprivrede u regionu Južne i Istočne Srbije. Svi ovi klasteri su uključeni u anketno istraživanje, kroz metod intervju. Od ukupnog broja klastera, autor nije bio u mogućnosti

da uspostavi kontakt sa menadžerom jednog klastera. Pored ovih formalno pravno registrovanih klastera, autori izdvajaju i primer “Udruženje Peglana kobasica” iz Pirota, koji iako nije pravno registrovano kao klaster, u praksi pokazuje izvesne elemente klasterskog povezivanja.

U okviru anketnog istraživanja klastera u regionu Južne i Istočne Srbije želeli smo najpre da saznamo: “Koja je pravna forma klastera, odnosno kako su klasteri registrovani u APR-u”? Proveravanjem je utvrđeno da su svi klasteri uključeni u anketnom istraživanju u APR registrovani u pravnoj formi udruženja.

Na pitanje: “Odakle dolazi inicijativa za formiranje klastera?”, menadžeri klastera dali su sledeće odgovore: za 50% klastera inicijativa za formiranje došla je od lokalnih samouprava, a sa po 25% učestvovali su privrednici-poljoprivrednici i kombinovani inicijatori.

Slika 1. Odakle dolazi inicijativa za formiranje klastera

Izvor: autori

Na pitanje: “Kakva je struktura klastera prema veličini preduzeća?”, 75% menadžera klastera odgovorilo je da njihovi klasteri spadaju u kategoriju malih preduzeća do 50 zaposlenih, a 25% menadžera odgovorilo je da su članice klastera mala i srednja preduzeća.

Kada je reč o tome: “Koliko je u klasteru razvijena preduzetnička kultura?”, 50% menadžera klastera je ocenilo da je vrlo dobar nivo preuzetništva, odnosno ocenilo je ocenom 4(četiri), zatim 25% menadžera klastera je nivo preduzetničke kulture ocenilo ocenom 3(tri), a 25% menadžera klastera ocenilo je ocenom 2(dva).

Jedno pitanje iz ankete bilo je: “Da li su uvoznici-distributeri-dobavljači članovi klastera?” Na ovo pitanje svi menadžeri klastera odgovorili su sa „Ne“.

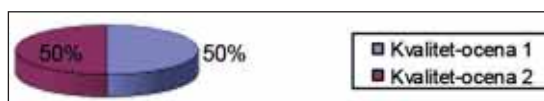
Na pitanje: „Da li su preduzeća u srodnim delatnostima članice klastera?“, svi menadžeri klastera su odgovorili sa „Da“.

U anketi je postavljeno i pitanje: „*Da li su naučno-istraživačke organizacije članice klastera?*“. Na ovo pitanje svi menadžeri klastera odgovorili su sa „Da“.

Nas je intersovalo i: „*Da li klaster ima podršku od strane regionalno razvojnih agencija za podršku sektoru MSPP, lokalnih samouprave, privredne komore i sl?*“. Na ovo pitanje 50% menadžera klastera je odgovorilo sa „Da“, a 50% menadžera klastera sa „Ne“.

Na sledeće pitanje koje glasi: „*Ocenite kvalitet veza i intezitet saradnje među članicama u klasteru?*“, 50% menadžera klastera ocenilo je kvalitet lošom ocenom 1(jedan) i 50% menadžera kalsteru ocenilo je ocenom dovoljnom 2(dva).

Slika 2. Kvalitet veza i intezitet saradnje među članicama u klasteru

Izvor: autori

U okviru ankete želeli smo da saznamo i : „*Koliko je razvijeno poverenje između članica klastera?*“ Na ovo pitanje 50% menadžera klastera saradnju je ocenilo vrlo dobrom ocenom 4 (četiri), 25% menadžera klastera saradnju je ocenilo kao dobru, odnosno ocenilo je ocenom 3(tri) i 25% menadžera klastra sradnju je ocenilo dovoljnom, odnosno ocenom 2(dva).

Na pitanje: „*Koliko je razvijeno poverenje između članica klastera i državnih organa, odnosno organa lokalne samouprave?*“, 25% menadžera klastera je odgovorilo da je razvijeno visoko poverenje i saradnja i ono je ocenjeno ocenom 5 (pet), drugih 25% menadžera klastera poverenje i saradnju ocenilo je kao vrlo dobru, odnosno ocenom 4(četiri), dalje treća grupa menadžera klastera njih 25% poverenje i saranju je ocenilo dobrom ocenom 3(tri), a 25 % menadžera klastera ocenilo je da nema poverenja i saradnje između članica klastera i državnih organa, odnosno ocenilo je to poverenje i saradnju ocenom 1(jedan).

Jedno od pitanja iz ankete glasi: „*Konkurentnska prednost klastera se dominantno oslanja na?*“. Na ovo pitanje svi menadžeri klastera odgovorili su da se klasteri dominantno oslanjaju na intenzivnom korišćenju prirodnih resursa i jeftinoj radnoj snazi.

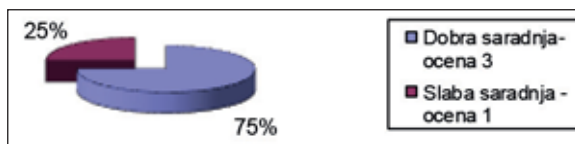
U okviru pitanja vezanih za konkurentnost klastera i izvozno-inovativne performanse, želelo se saznati: *“Kolika je zavisnost klastera od uvoznih komponenti (inputa, tehnologija?”*. Na ovo pitanje 75% menadžera klastera odgovorilo je da je ta zavisnost niska i ona je ocenjena ocenom 1 (jedan). Ostalih 25% menadžera klastera odgovorilo je da je ta zavisnost dovoljna, odnosno ocenjena je ocenom 2 (dva).

Na pitanje : *“Da li klaster (članice klastera) imaju realizovane izvozne aktivnosti i koliko su značajne izvozne aktivnosti“?*, 50% menadžera klastera odgovorilo je da postoje izvozne aktivnosti, dok je ostalih 50% menadžera klastera odgovorilo da ne postoje izvozne aktivnosti.

U okviru ankete želeli smo da saznamo i : *„Da li su i koliko su inovativna preduzeća u klasteru“?* Na ovo pitanje 75% menadžera klastera inovativnost je ocenilo na nivou srednje inovativnosti, odnosno ocenjena je ocenom 3 (tri), dok je 25% menadžera klastera inovativnost ocenilo niskom ocenom 1 (jedan).

Jedno od važnih pitanja iz ankete bilo je i : *“Koliko i kako su kompanije u klasteru povezane sa naučno-istraživačkim institucijama?”* Na ovo pitanje 75% menadžera klastera odgovorilo je da je prisutna dobra saradnja, odnosno menadžeri su je ocenili ocenom 3 (tri), dok je 25 % menadžera klastera saradnju ocenilo niskom ocenom 1 (jedan).

Slika 3. Koliko i kako su kompanije u klasteru povezane sa naučno-istraživačkim institucijama

Izvor: autori

Na pitanje: *“Koliko preduzeća u klasteru imaju uvedene standarde kvaliteta?”*, 50% menadžera je odgovorilo da su preduzeća minimalno uvela standarde, 25% menadžera klastera smatra da su preduzeća uvela srednji nivo standarda, a 25% menadžera klastera odgovorilo je da preduzeća rade na uvođenju standarda kvaliteta.

U okviru grupe pitanja vezana za ciljeve, finansiranje i probleme klastera, želeli smo da saznamo : *„Šta je cilj klasterskog povezivanja“?* Na ovo pitanje 50% me-

nađžera klastera je odgovorilo da je cilj uspostavljanje brenda, 25% menadžera klastera odgovorilo je da je cilj unapređenje prepoznatljivosti proizvoda, 25% menadžera klastera odgovorilo je da je cilj zajednički nastup na tržištu.

U anketi bilo je i pitanje: „Šta se postiglo klusterskim udruživanjem, u odnosu na period pre ulaska firme u klaster“? Na ovo pitanje 25% menadžera klastera odgovorilo je da je to viši nivo konkurentnosti pojedinačnih članica klastera i viši kvalitet proizvoda-usluga, 25% menadžera klastera odgovorilo je da se postiglo proširenje tržišta, odnosno lakši pristup inostranom tržištu (lakši plasman, nastup), kao i efikasnija i jeftinija promocija, marketing, zajedničko istraživanje, istraživanje domaćeg i svetskog tržišta, učestvovanje na sajmovima, 25% menadžera klastera odgovorilo je da su uvedeni standardi u proizvodnji određenih proizvoda, zatim standardi kvaliteta u poslovanju kompanija, kao i ostvarena je bolja saradnja sa lokalnom samoupravom i vladinim telima, 25% menadžera klastera odgovorilo je da se postigao viši nivo znanja, razmena iskustava, informacija, ideja kroz intenzivnu saradnju.

Na pitanje: „Koliko klaster može da se osloni na direktnu finansijsku pomoć“? 50% menadžera klastera odgovorilo je da se može osloniti na dobru podršku, odnosno ocena je 3 (tri), 25% menadžera klastera odgovorilo je da se može osloniti na dovoljnu podršku, a 25% menadžera klastera odgovorilo je da se može osloniti na malu podršku, odnosno ocena podrške je 1 (jedan).

Jedno od pitanja u anketi bilo je: „Šta ocenjujete kao najveće probleme u radu klastera“? Na ovo pitanje 50% menadžera klastera odgovorilo je da je to nekonzistentna državna politika, neizgrađeno poverenje, ne prepoznavanje svrhe i potrebe udruživanja, 25% menadžera klastera odgovorilo je da najveći problem sezonski karakter proizvodnje, a 25% menadžera klastera odgovorilo je da su najveći problemi nedovoljna motivacija i rezervisanost nekih članica klastera.

DISKUSIJA

U poljoprivredi regiona Južne i Istočne Srbije ima vrlo malo klastera kao geografske koncentracije proizvođača određenog proizvoda i elementima umrežavanja. Klasteri su uglavnom u početnom periodu rada, jer su registrovani nakon donetog Zakona o udruženjima 2009. godine (Sl. glasnik 51/09). Anketnim istraživanjem autori su utvrdili da su klasteri veoma niskih operativnih i preduzetničkih kapaciteta, pa nemaju veliki značaj i prepoznatljivost na nivou regiona ili šire. Klasteri nemaju kritičnu masu učesnika i niski su im proizvodni izvozni i ino-

vativni kapaciteti. Zbog niske inovativnosti nema ni veće izvozne aktivnosti klastera, za uvođenje proizvoda više dodate vrednosti. Klasteri u najvećem broju liče na udruženja ili zadruge. Uglavnom su u svojoj osnovi klasterske inicijative i nastali su uz podršku regionalnih razvojnih agencija i izostanak, “bottom up” inicijative. Objektivno, anketirani klasteri imaju niske finansijske kapacitete i ne postoje stabilni i održivi izvori finansiranja projekata, što predstavlja prepreku širenju poljoprivrednih klastera. Ima primera da nakon trajanja projekta klaster ostane bez poznatih, stabilnih i dugoročnih izvora finansiranja. Razvoj klastera ograničen je brojnim internim faktorima koji su utkani u samu strukturu i organizaciju klastera, kao i poslovne performanse članica klastera, među kojima su posebno izraženi oni koji se odnose na nedovoljno izgrađenu svest kod poljoprivrednika i preduzeća o potrebi udruživanja kroz klaster organizaciju. Važno ograničenje je i slaba vertikalna i horizontalna povezanost članica klastera, a izostaje i međusobno poverenje između članica klastera. Nije dovoljno razvijeno ni poverenje između članica klastera i državnih organa, odnosno organa lokalne samouprave. U nekim organizacijama članicama nije došlo do prenošenja nekih poslova na druge članice, ili na posebnu novoorganizovanu jedinicu, koja bi obavljala neke poslove kao zajedničke za sve ili većinu članica. Takođe, nema razvijene unutrašnje komunikacije članica u klasteru, a i slaba je saradnja na relaciji zajedničkih projekata. Ograničavajući faktor razvoja klaster organizacija je što je prisutno sporo prihvatanje naučnih saznanja i nedovoljna su finansijska sredstva za komercijalizaciju inovacija. Istraživanje pokazuje da nema ni kvalitetne izvozne orijentacije i usmerenosti klastera na domaće tržište. Uočljiva je prisutnost problema suvete kod procesa udruživanja, osnivanja i rad klastera. Pored toga, izostaje i međuklasterska saradnja poljoprivrednih klastera sa srodnim ili komplementarnim klasterima na domaćem tržištu i /ili tržištu regiona. U nekim klasterima pozicija klaster menadžera nije postavljena na pravi način, institucijalizovana menadžerskim ugovorom, finansirana članarinama organizacija u klasteru i sa odgovarajućim balansom autoriteta i odgovornosti. Članice klaster organizacija ističu da je njihov rad opterećen i brojnim eksternim preprekama i ograničenjima. U tom smislu kao važna ograničenja u radu klastera ističu se institucionalna neuređenost, destimulativne mere agrarne politike i nerazvijeno poslovno okruženje, kao i nerešena imovinsko-pravna pitanja vezana za poljoprivredno zemljište, uslovljeno neuspešnim procesom privatizacije nekih kompanija u sektoru poljoprivrede. Upravo zbog svih predhodnih karakteristika, poljoprivredni klasteri u regionu Južne i Istočne Srbije ne pokazuju posebno pozitivne efekte ili doprinos na rast produktivnosti, inovativnosti i konkurentnosti uključenih članica regiona u kome deluju. Takođe, izostaje njihov značajniji uticaj na razvoj preduzetništva, većeg zapošljavanja i otvaranje novih MSPP u ok-

viru poljoprivrednih klastera. Konačno, sa stanovišta ekonomije regiona, klasteri ne pokazuju značajniji doprinos društvenom proizvodu.

SUŠTINSKA PRIMENA KONCEPTA KLAISTERA U REGIONU JUŽNE I ISTOČNE SRBIJE ZAHTEVA ISPUNJENJE VAŽNIH PRETPOSTAVKI

Imajući predhodno u vidu, kao i sagledane karakteristike, potencijale i probleme anketiranih poljoprivrednih klastera, autori smatraju, da je za uspešno funkcionisanje i izgradnju održivih konkurentskih prednosti poljoprivrednih klastera, kao i jačanje njihovih kapaciteta sa stanovišta regionalne ekonomije i šire, potrebno ispunjavanje relevantnih pretpostavki. Pretpostavke koje su akcentovane u nastavku rada zasnovane su na osnovu analize svetske literature o ograničenjima razvoja u manje razvijenim regionima i faktorima koji doprinose uspehu klastera, zatim na osnovu anketnog istraživanja poljoprivrednih klastera u regionu Južne i Istočne Srbije, kao i usvojenih nacionalnih dokumenata koji obrađuju problematiku razvoja klastera, MSPP i privrednog razvoja. U tom smislu, u narednom periodu posebno je neophodno unapređenje fizičke strukture u ruralnim područjima. Dalje za uspešan razvoj klastera bitno je jačanje kritične mase klastera. Biće neophodno i jačanje socijalnog kapitala (poverenje, dugoročne veze, poslovna etika) u ruralnoj zajednici. Za uspešno funkcionisanje i izgradnju održivih konkurentskih prednosti poljoprivrednih klastera, kao i jačanje njihovih kapaciteta bitna je i stimulativna, predvidiva i transparentna agrarna politika. Potrebno je uspostavljati efikasne finansijske institucije i kreditne mehanizme prilagođenih specifičnim i dugoročnim potrebama kao i kreditiranje poljoprivrednika i MSPP kako bi se aktivirali razvojni potencijali ruralnih područja i razvoj klastera u poljoprivredi. Za razvoj poljoprivrednih klastera neophodno je dalje jačanje i stimulisanje konkurencije na tržištu otkupa i maloprodaje poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Nadalje, neophodno je razvijati i poslovnu infrastrukturu za podršku MSPP, inovacijama i tehnološkom transferu. Uspešan razvoj poljoprivrednih klastera u regionu Južne i Istočne Srbije značajno će zavisiti i od uključenosti u klaster preduzeća koje pripadaju lancu vrednosti proizvoda, kao i od izgrađenih odnosa saradnje i dugogodišnjeg poverenja između ovih preduzeća. Takođe, za razvoj klastera izuzetno je bitna aktivna saradnja članica klastera sa institucijama za podršku regionalnom razvoju i MSPP. U tom smislu, posebno je značajno jačanje saradnje sa regionalnim razvojnim agencijama, konsultantskim, sertifikacionim i sličnim kućama. Biće neophodna i veća budžetska i finansijska podrška ili/i podrška iz fondova EU za zajedničke aktivnosti klastera. Nužno je da se razvije preduzetnički i konkurentski duh preduzeća i individualnih poljoprivrednih proizvođača, kao i sofisticiranost i inovativnost i

izvozna orijentacija učesnika klastera. U narednom periodu biće neophodna i jasna vladina orijentacija na nacionalnom i regionalnom nivou usmerena na razvoj i jačanje klastera. Na kraju recimo da ove pretpostavke čine ne samo pretpostavke za razvoj klastera, nego i pretpostavke za stvaranje održive konkurentske prednosti kompanija i porodičnih poljoprivrednih gazdinstava i ruralnih oblasti, kao i povećanje izvoza, rasta zaposlenosti, razvoj naučnoistraživačke infrastrukture i sl.

ZAKLJUČAK

Koncept klastera u razijenim zemljama široko je prihvaćen kao jedan od osnovnih instrumenata industrijske, regionalne i posebno inovacione politike. Kada je reč o Republici Srbiji bez obzira na sve mane, nedostatke i ograničenja funkcionisanja klastera u njenoj privredi i poljoprivredi, njihov razvoj ima nespornan značaj za jačanje kooperacije, izgradnju poverenja i efikasnih poslovnih veza među primarnim poljoprivrednim proizvođačima, snabdevačma inputa, prerađivačima, izvoznocima i brojnim drugim podržavajućim firmama i institucijama naučno, obrazovnog i javnog sektora, kao i jačanje konkurencije među članicama. Pri tome, uz podršku vladinih tela/agencija programa od nacionalnog do regionalnog, svakom pojedinačnom učesniku klastera, stvaraju se pretpostavke sticanja održive konkurentske prednosti, bazirane na jačanju produktivnosti, inovativnosti, znanju i sofisticiranim tehnologijama i poslovnim strategijama.

Rezultati anketnog istraživanja poljoprivrednih klastera u regionu Južne i Istočne Srbije potvrđuju da većina potrebnih pretpostavki za razvoj klastera nedostaje ili je tek u početnom periodu razvoja. Može se zaključiti da se klasteri neće uspešno razvijati ukoliko se prepreke za njihov razvoj kako one na makro, tako i one na mikro poslovnom okruženju ne budu eliminisale ili bar ublažile. U tom smislu, u narednom periodu biće potrebno da se u regionu Južne i Istočne Srbije razvoju umrežavanjima u poljoprivredi pruži odgovarajuća podrška. U cilju unapređenja ruralnog razvoja i umrežavanja u poljoprivredi regiona, vrlo važna će biti podrška države kroz razvoj institucionalnog okvira za poslovanje sektora MSPP, kao i podrška kroz podsticanje investicione i poreske politike za preduzeća i poljoprivredne proizvođače koji posluju u oblasti agroprivrede. Vladina tela i agencije u regionu gde već postoji delimična primena klasterskog umrežavanja treba da obezbede povoljne izvore finansiranja i obezbede kredite za ulaganja u nove tehnologije, primarnu poljoprivredu, izvozne poslove i sl. Sa aspekta unapređenja ruralnog razvoja i razvoja umrežavanja u poljoprivredi regiona važna je i efikasna politika zaštite konkurencije na tržištu, kao i razvoj svih elemenata poslovne infrastrukture koje pružaju usluge potencijalnim preduzetnicima i MSPP za razvoj

njihovih poslovnih delatnosti. Konačno, potrebno je da se unapredi i koordinacija i saradnja između različitih partnera u državi u stvaranju ekonomskih i socijalnih reformi.

LITERATURA

- Agromedija. 2018. "Poljoprivreda u raljama državne kase". <https://www.agromedia.rs/blog/kolumne/poljoprivreda-u-raljama-drzavne-kase>.
- Agroservis. "Pogled u računar: izvoz i uvoz agrara u 2018. godini". www.agroservis.rs/pogled-u-racunar-izvoz-uvoz-agrara-u-2018-godini.
- Andreozzi, Giovanni B. 2005. Priručnik o razvoju klastera: Projekat promocije zapošljavanja. Beograd: Ministarstvo za rad, zapošljavanje i socijalnu politiku Republike Srbije.
- Austrian Agricultural Cluster/ACC. <http://www.acc.orat/index.php/en> (pristupljeno, 23 marta 2019).
- Bogdanov, Natalija. 2007. Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija. Beograd: UNDP.
- Hani, Kesha. "The Dutch flower cluster Final". https://www.academia.edu/27719532/The_Dutch_flower_cluster_Final.
- Micić, Vladimir. 2017. "Ekonomski razvoj Republike Srbije determinisan sektorskom strukturom privrede". *Ekonomski horizonti*, 19 (1) : 31-43.
- Nacionalni program ruralnog razvoja Republike Srbije od 2011-2013, Službeni glasnik br. 15/2011.
- Paraušić, T. Vesna i Janko M. Cvijanović. 2006. "Značaj i uloga klastera u identifikaciji izvora konkurentnosti agrarnog sektora Srbije". *Industrija*, 34 (1-2) : 47-80.
- Paraušić, T. Vesna i Janko M. Cvijanović. 2014. Konkurentnost Agroprivrede Srbije: Klasteri u funkciji održive regionalne konkurentnosti, Beograd: Institut za ekonomiku poljoprivrede.
- Petković, Mirjana, Ana Aleksić-Mirić i Marina Petrović. 2011. "Izgradnja interorganizacionih procesa u funkciji podizanja konkurentnosti: Primer klastera u Srbiji". https://www.academia.edu/1102557/IZGRADNJA_INTERORGANIZACIONIH_PROCESA_U_FUNKCIJI_PODIZANJA_KONKURENTNOSTI_PRIMER_KLASTERA_U_SRBIJI_DEVELOPING.
- Porter, Michael E. 2008. O konkurenciji. Beograd: FEFA.
- Porter, Michael E. 1990. *The Competitive advantage on Nations*. New York: The Free Press.
- RZS. 2015. Popis poljoprivrede 2012, Poljoprivreda u Republici Srbiji, prof. dr Miladin Ševrlić, Poljoprivredno zemljište. publikacije.stat.gov.rs/G2015/pdf/G201514010.pdf (pristupljeno 18 marta, 2019).
- RZS. 2019. Statistički godišnjak Republike Srbije, 2018, Beograd.
- Stanković, Voislav. 2016. "Rastu stočarske proizvodnje može doprineti poboljšanje stanje u govedarstvu i svinjarstvu". <https://novaekonomja.rs/vesti/priče-i-analize/voislav-stanković-rastu-stočarske-proizvodnje-može-doprineti-poboljšanje-stanja-u-govedarstvu-i-svinjarstvu>

The World bank. World Development Indicators . wdi.worldbank.org/tabele/4.2 (pristupljeno 20 marta, 2019).

The World bank. World Development Indicators. wdi.worldbank.org/tabele/2.3 (pristupljeno 20 marta, 2019).

Zakon o regionalnom razvoju, Sl.glasnik RS, br.51/09

CLUSTERS IN THE FUNCTION OF STRENGTHENING THE COMPETITIVENESS OF AGRICULTURAL SECTOR – A REVIEW OF THE SOUTHERN AND EASTERN SERBIA REGION

Jovan Mitrović

Associate Professor, Faculty of Economics in Kosovska Mitrovica, jovan.mitrovic@pr.ac.rs

Vladimir Mitrović

Student of doctoral studies at FON in Belgrade, vladam338@gmail.com

Abstract: *The current scope and structure of agricultural production, its high extensiveness, oscillation, low productivity, and inefficient organization of production and traffic flows are factors that limit domestic producers and exporters in reaching the competitiveness on the international market of alimentary products. With the aim of faster and more active inclusion of domestic agricultural products in the world trends of marketing and contemporary agrarian technologies, the accent of the research of this paper was the choice of optimal competitive procedures in the market, through clusters. Clusters represent a form of regional inter-organizational connectedness of enterprises from connected businesses with a unique interest to promote the competitive position of organization within the cluster, branches of economy and appropriate national economies through exchange of experiences and knowledge, sharing resources and joining of research-scientific and other supporting activities (Porter). However, even though clusters have an undisputed importance in strengthening of competitiveness, innovativeness and export of agricultural sector, when it comes to the agriculture in Serbia, and especially in the region of Sothern and Eastern Serbia, a major problem for their development is a rural ambience, characterized by the lack of favorable assumptions for their development. That is why in practice the condition is far from desirable. Numerous practical, institutional and normative problems, doubts and questions are present, which need to be resolved on the move in order for the agricultural clusters to achieve expected effects. The concept of clusters is being wrongly interpreted, so that, instead of being an important strategic lever of promoting the competitiveness, the cluster is being used and misused as a cover for various interests of individuals, local community, even state institutions. The competitive advantage of economy (and agriculture within it), regional development, as well as cluster development, cannot be*

achieved on their own. They must be directed and mutually supportive processes. Moreover, the government of Serbia with their working bodies must assume a much more operative role in providing adequate institutional environment for clusters, by creating supportive policies, social and legal basis which create a favorable climate for this kind of inter-organizational relationships. Also, with the aim of promoting rural development and networking in the agriculture of the region, the state must be much more pronounced in the certain phases of agricultural cluster development; apart from coordinating, control mechanisms must also be established, in order for one good concept not to be misused and compromised in practice, which is something cluster agents point out to. The state can achieve this through projects that are specifically targeted at agricultural clusters. This must be done on all levels of state structure, from the level of republic to region and local communities. Especially local communities should have more understanding for the processes of association in their respective regions, as the examples from more developed economies show that the successful clusterization of economy is best achieved with a “bottom up” approach.

Key words: *agriculture, rural areas, clusters, competitiveness.*

JEL classification: *E20 Q10 C38*